

Тендітна Н. М.

ЕКСПРЕСІЯ СМЕРТІ В РОМАНІ Є. ПАШКОВСЬКОГО «ВОВЧА ЗОРЯ»

Статтю присвячено дослідженню творчості Є. Пашковського, що містить у собі як явища неомодернізму, так і елементи постмодернізму. Основну увагу зосереджено на особливостях неомодернізму у світлі танатичної символізації.

Ключові слова: постмодернізм, неомодернізм, експресіонізм.

Тендітна Н. Н. Экспрессия смерти в романе Е. Пашковского «Волчья зоря». – Стаття.

Статья посвящена исследованию творчества Е. Пашковского, которое совмещает в себе элементы как неомодернизма, так и постмодернизма. Основное внимание сосредоточено на раскрытии особенностей неомодернизма в свете танатической символизации.

Ключевые слова: постмодернизм, неомодернизм, экспрессионизм.

Tenditna N. M. Expression of death in the novel of E. Pashkovsky «Wolf's Dawn». – Article.

The article investigates the works of E. Pashkovsky which includes phenomena of neomodernism and elements of postmodernism. The main attention focuses on features of neomodernism in the light of mortal symbolization.

Key words: postmodernism, neomodernism, expressionism.

Постановка проблеми. Творчість Є. Пашковського сучасні дослідники відносять або до постмодернізму, або до неомодернізму. Так, О. Вертипорох вважає, що творчість Є. Пашковського – це постмодерністська авторефлексія, або «еклектичний жанровий різновид» [1, с. 48]. Р. Харчук, поділяючи думку Т. Гундорової про неомодернізм Є. Пашковського, також звертає увагу на традиціоналістські прояви його письма [8, с. 82].

Прозу Є. Пашковського надихає сильна трагічна емоція. Звертаючись до трагічних подій української історії, письменник концентрує трагізм. О. Вертипорох вказує на постмодерністську авторефлексію як провідний вияв індивідуалізації авторської особистості. Однак вона не враховує провідну рису його письма – «перевагу не інтелекту, а сили волі» [8, с. 85], що вказує на волюнтаризм, характерний для неоекспресіонізму. М. Моклиця стверджує: «Експресіоніст утримує в покорі світ архаїчних бажань вольовим зусиллям, для нього акт самоусвідомлення – не тільки рефлексія, а й акт волевиявлення» [5, с. 94].

З позицій експресіонізму метафізичний бунтівник прагне піднятися над хаосом світу, щоб утвердити єдність. Художня цілісність метафізичного бунту досягається в Є. Пашковського за допомогою стильового різноманіття, проте з експресіоністською домінантою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Для постмодернізму характерним є застосування в одному творі елементів різних художніх систем, які допомагають глибше розкрити боротьбу людини з трагічністю буття в межовій ситуації. Проза Є. Пашковського є оригінальним прикладом художнього еклектизму, який прямує до експресивної есеїзації світу.

На те, що художня манера Є. Пашковського наближається до неоекспресіонізму, вказують численні дослідники. Так, В. Габор зазначає, що пам'ять письменника зберігає неймовірну

кількість несамовитих образів, звуків і голосів, кольорів і смаків [2, с. 501]. Цю думку поділяє також В. Шевчук. Він, зокрема, уточнює, що Є. Пашковський у своїх оповіданнях пробує подати чисті експресіоністичні форми [10, с. 98]. Художня стилістика експресіонізму допомагає виразити людський бунт як «метафізичну революцію» [4, с. 170]. Надрид емоцій стає можливим завдяки розповіді від першої особи, активного учасника всіх подій.

Психологія творчості Є. Пашковського вказує на його головний страх, що пояснює метафізику бунту. Із цим страхом у Є. Пашковського поєднується проблема смерті. Розуміння смерті та її екзистенційне переживання в його творчості прямо пов'язується з християнською метафізикою. Тому метафізичний бунт проти смерті формується в матриці християнського пояснення життя людини.

У «Вовчій зорі» М. Сулима виділяє риси експресивного промовляння. Дар «тримати настроїв» у цьому творі вчений пояснює ефектом «синтаксичного паралелізму» [7, с. 75]. «Тримати настроїв» письменникові допомагає глибока обізнаність описуваних подій, шире проникнення в людське життя та бажання розповісти світу про те, чого він не усвідомлює.

Оскільки світ для експресіоніста як психологічного типу є ворожим, то він мислить себе апокаліптичним свідком жахливих подій. Із цього виникає проникливий біль до кожної «розірваної» людини [9, с. 212]. Як стверджує Н. Зборовська, письменник чутливо реагує на негативні проблеми сучасного суспільства, адже прагне «виразити повноту народного буття з його великими трагедіями» [3, с. 147].

З позицій психоаналізу підсвідоме не вірить у смерть, оскільки несе у своїй течії безсмертя. А творча сутність, проникаючи в архетипи буття, пізнає їхню вічну течію. Творчість Є. Пашковського пронизується амбівалентною історичністю.

Там, де є історія, є напружена, поцейбічна боротьба життя та смерті, їй опонує єдина потойбічна хода життя.

Формулювання мети й завдань статті. Ми виходимо з того, що проза Є. Пашковського містить у собі як явища неомодернізму, так і елементи постмодернізму. Тому звернемо увагу на особливість неомодернізму Є. Пашковського у світлі танатичної символізації. Як явище неомодерністське його творчість наближається до такої художньої стильової системи, як експресіонізм. Якщо вдатись до класифікації модернізму, наведеної М. Моклицею, то неомодерніст Є. Пашковський прямує до такого психотипу, який можна позначити неоекспресіоністом.

Психологія експресіоніста передбачає деформацію об'єктивного світу, «несамовиту» образність, напружені авторські роздуми про долю людства тощо. Характеризуючи експресіоніста як психологічний тип, М. Моклиця зазначає: «Експресіоніст – людина з трагічним світовідчуттям» [5, с. 89]. Науковець загострює увагу також на складних стосунках експресіоніста зі смертю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен смерті цікавить Є. Пашковського як складне національне й соціально-психологічне явище. При цьому йдеться про метафізику української смерті, де боротьба зі смертю в національній і загальнолюдській історії прямо пов'язується з християнством. Метафізичний бунтівник усвідомлює себе обраним Богом, тому його бунт завжди спрямовується проти безбожності світу, смерть усвідомлюється як атеїстичний світ.

«Вовча зоря» – це спосіб упорядкування психічного хаотичного світу – світу, у якому смерть здійснює тотальний наступ. Роман виражає внутрішнє життя психологічного типу експресіоніста. У цій творчості самовиражається самоусвідомлений експресіоніст, тобто суб'єкт, який пізнає в собі велику внутрішню силу й психічну енергію. На розуміння світу, у якому відбувається активний відбір низьких пристрастей, почуттів та оцінок, перетворення їх на надзвичайно чутливі образи вказує експресіоністська художність, що переважає в творах Є. Пашковського.

Щоб виразити цей світ таким, яким він самоусвідомлюється, експресіоністи використовували бридке й потворне як основний експресивний чинник. М. Моклиця вказує: «Авторами пекла в усіх його найжахливіших деталях є експресіоністи» [5, с. 94]. Описи передсмертних мук, тліну й смерті виступають як точка відліку для експресії внутрішніх почувань та осягнення сутності явищ.

У романі «Вовча зоря», як зауважила Р. Харчук, подаються трагічні історії героїв [8, с. 83–84]. Один з епізодів твору «Вовча зоря» подає страхітливий розповідь про «смерть на спір». Психологічно оголеною є характеристика емоційного стану

трох друзів під час цієї оповідки. Безвідповідальна поведінка виявиться фатальною, спланує їхні майбутні долі: смерть Сергія, душевну недугу Павла та невиліковну хворобу Миколи. Вовча зоря електрички в романі символізує наглу смерть, яка вистежує людину. Хвороби й нещасні випадки стають тими чинниками, що скорочують життєві дороги чоловіків-героїв. Трагічною постає також жіноча доля в історії Галі. Невизначеність основних життєвих позицій призводить до аморального способу життя. Поступово та красуня, у яку були закохані троє друзів, «змарніла, осунулася» [10, с. 125]. Кожний чоловік виявляє, як померкла яскрава зоря дитинства – Галя, а натомість ще яскравіше засяяла смертоносна «вовча зоря».

Вражає своєю емоційною насиченістю новела «Ростов-Одеса», у якій описується смерть Сергія. Логічно новела поділяється на два часові відтинки: перший – згадки про кохану дівчину, а другий – калейдоскоп найяскравіших вражень дитинства. Кожна із цих частин є насиченою насамперед дією, коли Сергій за короткий час встигає відчутти та заново пережити основні моменти свого життя. Герой переноситься в часи дитинства, пам'ять нестримно наближає його до смерті. У першій частині спогади переплітаються з мріями про зустріч із коханою дівчиною й дитиною, коли минулий час, поєднуючись із майбутнім, постає реальним теперішнім часом. А часте повторення деяких дієслів («згадував», «нагадувала», «снити-мусь», «приснисть») підкреслює важливість пам'яті. Декілька місяців до армії та два роки служби пролітають нестерпною згадкою в Сергія. Плани на майбутнє він висловлює лише двома словами: «розкажу» та «любитимемось». Хоча в ширшому контексті всі спогади минулого стануть теперішніми тоді, коли хлопець почне розповідати своє життя коханій дівчині. Спогади дитинства в другій частині не лише відображають емоційний і душевний стан героя, а й можуть витлумачитись як передвісники смерті. Адже він згадує такі епізоди, які неодноразово становили загрозу для його життя: мінні поля, якими розгулювали та де «падали й відбивали серця матерів», ті моменти, коли «дядьки навчали плавати без пояснень, тягнули за руку на глибину й відпускали» [10, с. 134]. Цим епізодом-спогадом ніби вивершується зла іронія долі Сергія: залишившись неушкодженим у дитинстві, пройшовши нелюдські випробування під час служби в армії, він гине за декілька годин до зустрічі, на яку чекав довгих два роки. І як далеко відлуння звучать слова з дитинства: «Научивсь пливти, научись тонути». Однак Сергій нехтує пересторогою, а тому, віддавшись у полон шалених емоцій, втрачає пильність і гине наголою смертю.

М. Сулима звернув увагу на новелу «Криниця для троянд», у якій нав'язливим мотивом виступає зітхання: «<...> на задньому сидінні автобу-

са вітер зітхав голосами близьких і рідних людей <...>» [7, с. 75]. Твір ніби є підкореним цій єдиній емоції, яка саме визначає його загальний тужливий настрій. Зрештою, кожна нова новела роману – це окремий різновид «зітхань»: зітхання в безнадії, у чеканні.

Є. Пашковський показує постатейстичне українське село, у якому панує людська неувважність, байдуже ставлення до інших. Руйнування могил своїх предків стає одним зі свідчень порушеної культури смерті.

Досить часто герої Є. Пашковського постають перед обличчям смерті. Так, наприклад, дід Іван отримує листа, у якому сповіщається про смерть декількох колишніх селян: «<...> помер Богдан Лещенко, помер Микола Дубина, Писарі обоє преставилися на вознесіння <...>» [10, с. 3]. Відправник не вказує причину смерті, її не можна висловити декількома реченнями, потрібно прожити ціле життя, щоб зрозуміти й збагнути її по-мудрому. Щоб розкрити народне ставлення до смерті, розповідач вдається до одного з улюблених своїх прийомів – спогадів. Історія людини в Є. Пашковського – це завжди історія країни. Дід згадує все спочатку, повз його увагу не проминули навіть «пахощі молодості», проте приємні індивідуальні спогади є насиченими об'єктивними бурхливими подіями в Україні. «Потік мовлення», до якого вдається письменник, дозволяє читачеві самостійно розрізняти найголовніші події в житті старого селянина, оскільки сам мовець – суцільна несвідома течія, він не може усвідомити власні страхи, однак вони постають образно через пригадування трагічних картин: видиво смерті сусідського сина, який рушником з образу зачепив себе за ялину; спогади про банду, яка людським м'ясом начиняла ковбаси; пам'ять про знайдені пізньої весни рештки роздертого ведмедем тіла; згадка про хазяїна, який працював на цвинтарі та загодя рив довгий, як силосна яма, рів; цілу низку смертей дорогою на переселення та від голодомору. Трагічно прожиті життя, як відзначає Є. Пашковський, унеможливило страх смерті, сама смерть здається давно очікуваним щастям: «<...> сестра Павлінка журиться, чого і ми не вмираєм, кажу, прийде це щастя й до нас <...>» [10, с. 3]. Недоречність старечого напівголодного існування батьків, залишених власними дітьми, робить смерть бажаним порятунком від абсурдного життя.

Почуття людини складаються із численних мінливих вражень, які не завжди можна зафіксувати й визначити словами. Є. Пашковському як надзвичайно емоційному авторові вдається передати почуття людини за допомогою бурхливої емоційної психосемантики. Історії героїв проходять через вразливу душу письменника, залишаючи там свої живі переживання.

Щоб передати народне емоційне бачення трагічного, Є. Пашковський вдається до оригінальної

стилізації усного мовлення. Так, експресію різноманітних психологічних станів, що не мають чіткої форми, передає відсутність важливих розділових знаків. Почуття ніби лавиною накочуються на читача, несучи у своєму потоці величезну кількість нестримних емоцій. Відчуття героїв змішуються з авторськими, утворюючи своєрідний клубок, початок якого розплутати може тільки сам прозаїк, поставивши в кінці величезного монологічного речення крапку.

Особливим емоційним навантаженням у романі сповнені народні розповіді про розкуркулення, переселення, голодомор і війну. Ці події опосередковано стосуються сучасних молодих героїв, проте вони живуть у спогадах предків, а тому і їм передаються наболілим відгомоном.

В історіях усіх героїв пульсує пам'ять про дитинство. Це та сила, що дає натхнення майбутньому. Спогади дитячих років, коли той чи інший герой був захищеним материнсько-батьківською любов'ю, роблять не такими болісними втрати й розчарування, дають можливість «спілкування» з давно померлими ровесниками. Так, звістка про смерть діда застає Миколу в гуртожитку. Розповідаючи про дорогу хлопця додому, письменник майстерно передає настрої Миколи. Подія близької смерті активізує самопізнання героя на основі активної пульсації пам'яті, пригадування діда у своєму житті. Є. Пашковський не раз звертає увагу на те, як подія смерті викликає бажання слова, прагнення самопізнання. З іншого боку, та ж подія смерті може пройти зовсім непоміченою, не викликати жодних емоцій, оскільки не зачіпає душу людини. Так, жодне емоційне коливання не пробуджується в душі вахтера, який першим повідомляє Миколу про смерть діда. А його «співуча», розтягнена манера мовлення, повільне потягування «біломорини» говорять про приховане кепкування із чоловіка, який болісно реагує на цю звістку: «<...> ма-ать чесная, сканчал жизнь дедушка твой <...>» [10, с. 45]. Очевидно, така нейтралізація трагічного приводить до тьми розгубленого горем суб'єкта. Є. Пашковський проводить свого героя між людей, щоб виявити їхнє різне ставлення до чужої смерті. Так, водій молоковоза, який підвозить хлопця додому, постає в творчій уяві розповідача життєрадісним і веселим. Усю дорогу він «сипле анекдотами» та навіть не усвідомлює, що насправді розмовляє сам із собою. Цей епізод демонструє відчуження людей: водій зі своїм бадьорим настроєм і Микола зі своїм горем існують ніби в паралельних світах. А вислови монологічного водія типу «і що ти думаєш» сприймаються більше як своєрідний ритуал ввічливості, ніж бажання спілкування. Смерть роз'єднує людей, коли вони по-різному реагують на неї. Тому Микола, щоб уникнути чужого байдужого досвіду, занурюється в спогади. Герой розуміє, що смерть

діда надає його образу нової потойбічної значущості: тепер дідова душа стає ангелом-охоронцем для онука. Ця причетність до світу померлих особливо увиразнюється у видінні Божої Матері, яке з'являється Миколі після смерті діда. Дідова смерть ставить перед Миколою запитання про сенс життя й смерті: «<...> може, народився поза рокованим часом, зайняв чуже місце в заобрійному ряду, помінявсь датою з кимсь ловкішим, удатнішим, і доля жене по світу, щоб швидше стратити свою помилку <...>» [10, с. 156].

«Вовча зоря» як смертоносна зоря цивілізації, згідно з рефлексіями Є. Пашковського, символізує українську історію ХХ ст., пов'язану з розселенням українського селянства. Національна трагедія постає при цьому як селянська трагедія, виселення з рідної землі є аналогічним національній смерті, колись могутній народ «розчиняється» в чужих народах. На прикладах життєвих доль сучасних українців селянського походження письменник у романі показує трагедії «звіяних від села» втікачів.

У романі описано чимало різновидів смертей, кожна з них постає перед героями як десь чута або безпосередньо пережита. Як правило, естетизація смерті дає змогу виявити її сутнісний образ. Так, Микола не лише переживає дідову смерть, а й сам декілька разів відчуває її наближення. Перший раз це відбувається після аварії на заводі, коли він побачив її нареченою «<...> під синім вельоном <...> почув її голос, тихий мов капіж росяної каламуті з черепичного даху, вдихнув морозний і глицевий запах її тіла, блілого, як крила засохлих метеликів-капустянок» [10, с. 166]. У присутності смерті навмисно подається розгорнутий опис асоціацій і порівнянь, щоб упевнити читача в творчій душі Миколи, за образом якого ховається авторська психологія.

Коли смерть підступає ближче до Миколи після того, як було встановлено його діагноз в онкологічному відділенні, то читач не дізнається про його страждання та не буде присутнім на похоронах, адже для письменника важливим є сам типовий факт трагічно завершеного життя. Водночас страждання дає змогу осягнути глибину існування людини. Крок за кроком кожен із героїв роману відчуває свою смерть, яка «<...> горить золотом блощицею <...> і кличе, і зманює і спалахує <...> на єдину мить <...>» [10, с. 197]. Однак не відають вони того, коли вона згасне для кожного з них. Смерть в образі «вовчої зорі» – це нагла смерть. Ціла низка наглих смертей витворює історію українського села в прозі Є. Пашковського. А ставлення до смерті виявляє страхіття українського буття.

У художній літературі постмодерного періоду неприємне, відштовхуюче, болісне стає об'єктом естетизації. З позиції психоаналізу «страхітливе» – це те, що своєю незвичністю, абсурдністю мало б

викликати страх, переляк, жах. Є. Пашковський у зображенні смерті використовує повторення одного й того ж негативного явища, яке стає джерелом для вираження страхітливого. Читача має охопити почуття жаху від такої смертоносності українського існування. Письменник звертає увагу, що сільський атеїстичний суб'єкт втратив не лише віру в Бога, а й у страшні форми забобонів, а з ними – і страх перед покійником. Смерть матері як страхітлива відчутність реакції постає в історії сина, який «<...> обкутував мертву матір мокрим простиралом <...> щоденно виглядав пенсію, якої б позбавили за покійницю <...>» [10, с. 181]. В іншому епізоді письменник подає розповідь про смерть вагітної сестри, яку «задушила юрба в автобусі», або про смерть дитини, яку няньки в яслах прибили.

Багатьом людям «страхітливим» бачиться все, що пов'язане зі смертю. Однак кожна смерть має більшу чи меншу міру страхітливого. Є. Пашковський часто вдається до зображення смерті як порушеного порядку, коли батьки ховають своїх дітей. Тому мати застерігає сина бути обережним, вдаючись до прикладів безглузвих смертей його односельців.

Загалом у романі Є. Пашковського смерть позначається вже в назві твору: вовча зоря – символ наглої смерті. З метафізичної позиції смерть відкриває двері в інше буття: «<...> там всі молоді» [10, с. 12]. Якщо визначити місце смерті в прозі Є. Пашковського, то можна побачити певну закономірність нарощування смертей для концентрації вираження «страхітливого». За допомогою зображення смерті митець збуджує враження страхітливого смислу, який викликає жах. Страхітливе враження від смерті зумовлює бунтівний опір. Тому маємо своєрідну опозицію «бунт – смерть», у якій бунт несе семантику активного творчого життя.

Висновки й перспективи подальших досліджень. З позиції психоаналізу в історії несвідомого життя людини смерть розміщується в кінці життя. Нав'язливість смерті в Є. Пашковського є не просто символічним способом помножити та збільшити «страхітливе». Рефлексії над смертю позначають суб'єктивні пошуки письменника, у яких емоційне, експресивне ставлення до смерті дає змогу охарактеризувати його як метафізичного бунтівника. Виявлення трансформацій, що відбуваються у феномені смерті в колективному підсвідомому (суїцид тотально руйнує українське село, як вважає Є. Пашковський), дає змогу побачити не лише деформовану структуру сільської української індивідуальності, яка не може прийняти динамічний темп сучасної міської культури, а й загальний об'єктивний стан світу як апокаліптичний. Чи зміниться світогляд письменника, покажуть, сподіваємось, його нові романи, а відповідно, і наші подальші дослідження.

Література

1. Вертипорох О. Текст і бунт. Авторефлексивний прозапис Євгена Пашковського : [монографія] / О. Вертипорох. – Черкаси : Чабаненко О.А., 2008. – 144 с.
2. Габор В. Євген Пашковський / В. Габор // Приватна колекція: вибрана українська проза та есеїстика кінця XX століття / упоряд., вступ. слово, бібліограф. відомості та примітки В. Габора. – Львів, 2002. – С. 500–502.
3. Зборовська Н. Про романи Євгена Пашковського / Н. Зборовська // Зборовська Н. Феміністичні роздуми: на карнавалі мертвих поцілунків / Н. Зборовська, М. Ільницька. – Львів, 1999. – С. 144–159.
4. Камю А. Миф о Сизифе. Бунтарь / А. Камю ; пер. с фр. О. Скуратович. – М. : Попурри, 2000. – 544 с.
5. Моклиця М. Модернізм як структура: філософія, психологія, поетика : [монографія] / М. Моклиця. – Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 390 с.
6. Сулима М. На порозі авангардизму / М. Сулима // Слово і час. – 1992. – № 7. – С. 74–76.
7. Харчук Р. Сучасна українська проза: постмодерний період : [навч. посібник] / Р. Харчук. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 248 с.
8. Черненко О. Імпресіонізм та експресіонізм / О. Черненко // Українське слово : [хрестоматія укр. літ. та літ. критики XX ст.] : в 4 т. – К. : Рось, 1994–1995. – Т. 1. – 1994. – С. 204–213.
9. Шевчук В. Про оповідання Євгена Пашковського / В. Шевчук // Київ. – 1991. – № 10. – С. 98.
10. Пашковський Є. Вовча зоря : [роман] / Є. Пашковський. – К. : Молодь, 1991. – 216 с.